

“אחת ושתיים, אחת ושתיים! רומאים מחריבים העיר ירושלים”: עיון לשוני-סגנוני משווה בשירי משחק ספרותיים ועממיים לילדים - מחווה לזלמן שניאור

מאיה פרוכטמן

תקציר

המאמר בוחן שירי משחק מספריים ספרותיים ועממיים, המכונים גם שירי רחוב, שירי ילדות, שירים שובבים, שירי שטות – כל כינוי כזה נובע מתפיסה חינוכית-דידקטית או מרצון להשתעשע ולשחק. המילים לעיתים קרובות מגלות קשר תרבותי לארץ, לתקופה, לרעיון אוניברסלי ועוד – וכל אלה קשורים להומור של שעשוע או להומור שחור, לאי-גיון (nonsense) או לאירוניה.

בהישענות על ההגדרות השונות של שירי משחק וחומר ביבליוגרפי כרקע לבדיקה הלשונית-הסגנונית והפרשנית שערכתי באמצעות ניתוחי טקסטים, המאמר עוסק בעיקרו בשירי מספרים ובמיוחד בשיר אחד של זלמן שניאור לפי משנתו החינוכית-הספרותית לילדים המסופחת לספרו **לילדי ישראל** שפרסם בתר"ץ, ובו לקט נבחר משיריו לילדים שפורסמו בירחונים רבים במשך שלושים שנה.

המאמר עוסק בשיר של שניאור בהשוואה לשירי מספרים עממיים דידיקטיים ומשעשעים, שיש בהם לפחות משנה עקיפה של הוראת המספרים הראשונים, 10-1 והלאה, למשל: “אחת שתיים ירושלים”. התבנית היא של מספרים מונים אך התוכן שלהם, בחירת המילים, סדרן והתקשרותן עשויים ללמד אותנו ואת תלמידינו תפיסה תרבותית, מקומית ותקופתית.

מילות מפתח: עיוני לשון וסגנון; שירי משחק שירי רחוב ספרותיים ועממיים; שירי מספרים; זלמן שניאור; מסרים ישירים ועקיפים; משחק והוראה; שירי שעשוע; הומור.

הקדמה

מאמר זה, המתמקד בשירי מספרים מן הסוגה (genre) של שירי משחק מסוגים רבים, שאזכיר מעט מהם,¹ עוסק בתפיסתו העיקרית בשירי משחק ספרותיים ובקשריהם לשירים עממיים דומים. במונח

1. המאמר ניזון בחלקו ממחקר מקיף הדן בעיוני סגנון, לשון ופרשנות בשירי משחק לילדים בגישה השוואתית שערכתי עם סטודנטים ממכללת לוינסקי, בעיקר בצד הטקסטואלי והחינוכי, לעומת שפות אחרות ובכיוון לדרך הוראה. בינתיים הסטודנטיות שמשותפות במחקר בתחומים ספציפיים אלה, הן סמאח אלה'אטר ואורית נוחי (הלומדות בתוכנית לחינוך לשוני בשנים תשע"ה-תשע"ט). חלקו הראשון של המאמר וסימו שישמשו לבסיס הרצאה שהוצגה בכינוס השלישי הבינלאומי לעברית וליידיש בסנט פטרסבורג, ספטמבר 2018.

"שיר משחק ספרותי" אני מתכוונת כאן לטקסט שחיבר אותו סופר, ותיק או חדש, קנוני או פופולרי,² במקרה הזה כיצירה שלו לילדים, ולכן ידוע מחברו וזמן החיבור. שירים אלה נבנים ביסודם על שירי משחק עממיים, המכונים גם שירי רחוב, שירי ילדות, שירים שובבים, שירי שטות – כל כינוי כזה נובע מתפיסה ספרותית ממינת, מתפיסה חינוכית-דידקטית, מרצון להשתעשע ולשחק או אפילו לשיר. כל שיר משתייך ברוחו לשפה שבה הוא נכתב, מדוקלם או מושר; המילים מגלות לעיתים קרובות קשר תרבותי לארץ, לתקופה, לרעיון אוניברסלי ועוד. שיר מתורגם משפה אחרת מסגיר בדרך כלל את מוצאו, אלא אם עובד ברוחו ובמילות התוכן שלו לשפת היעד, במקרה שלנו לשפה העברית בארץ בתקופתו. שירים כאלה קשורים כמובן להומור של שעשוע או להומור שחור, לאי-גיון (nonsense) או לאירוניה – המיון אינו יכול להיות מדויק כרוב מיוני הטקסטים בכללם.

גישתי במאמר היא טקסטואלית אקלקטית, וניתוח הטקסטים ייעשה מהיבטים לשוניים-סגנוניים ופרשניים, לפי התפיסה שעיוני לשון וסגנון בטקסט הספרותי תומכים מהצד האחר בפרשנות הספרותית ומהצד האחר מאירים את טקסט ומובילים את הקורא והחוקר לגילוי זוויות ראייה ומסרים שלא נתפסו ללא הניתוח. יש לכותב הטקסט בחירה בחלופות לשוניות על פי ראייתו ורגישותו האישית והספרותית והיא מתגלה בעיון המדוקדק בטקסט, וכל טקסט מגלה ייחוד מסוים של הכותב ומאפיינים שלו (ועיינו למשל אצל בן שחר, 1990; פרוכטמן, תש"ן; שלזינגר, בהתקנה; Enkvist, 1964; Fruchtman, 2013).

אני מקדישה את המאמר במיוחד לסופר ולמשורר זלמן שניאור, כמעין מחווה אישית שלי לו. נתקלתי במקרה בספרו הוותיק לילדים, **לילדי ישראל** (שניאור, תשכ"ד),³ ונזכרתי בנוסטלגיה בספרו למבוגרים, **אנשי שקלוב** (שניאור, 1958),⁴ שאהבתי לקרוא בנעוריי, והתרשמתי כבר אז מיכולת הביקורת האירונית וההומוריסטית של שניאור על בני עירו ומנהגיהם. העיון בספר הילדים והפגישה בשירי המשחק שלו הרשימו אותי והחלטתי להקדיש לו וליצירתו הספרותית את המאמר הזה.

במאמרי אבחן אפוא בראש ובראשונה שיר משחק ספרותי של שניאור כדגם מייצג של שירי משחק כאלה ובהישענות על ההגדרות למיניהן של שירי משחק בכללם ועל המאמרים או פרקי הספרים העוסקים בהם (במיוחד ברוך, 2001; סלע, 1974; צ'וקובסקי, 1985/1929;⁵ שניאור, תשכ"ד).⁶

משום שאת המאמר הזה אני מקדישה, כאמור, לשניאור, ארצה לעסוק גם מן הצד התאורטי בעיקר במשנתו החינוכית-הספרותית לילדים של המשורר עצמו, המצורפת לספרו **לילדי ישראל**, שהוא עצמו קובץ של שירים לילדים אחד ויחיד שלו, שפורסם לראשונה בשנת תר"ץ והוא מכיל 87 שירים שהמשורר בחר מתוך שירים רבים שכתב ופרסם בירחונים רבים במשך עשרים וחמש שנה קודם לפרסום הספר.⁷

השירים בספר מחולקים לשישה נושאים שקבע שניאור: א. בעלי חיים; ב. לילי מספר; ג. בבית

2. באשר לעיסוק בספרות פופולרית והשיבותו לעיסוק בקנונית, ראו למשל אבן-זהר (1970); שביט (1996).

3. הספר התפרסם לראשונה בתר"ץ, וראו להלן.

4. הספר התפרסם לראשונה ב-1927.

5. המקור ב-1929.

6. ועיינו גם אצל אלח'אטר, תשע"ט ונוחי, 2018, וכן אצל: Brodsky & Sulkin, 2011.

7. המקור, כאמור, בתר"ץ.

"אחת ושתיים, אחת ושתיים! רומאים מחריבים העיר ירושלים"

ובחזן; ד. זמנים ומועדים; ה. אגדות; ו. משחקים. במאמר הקטן המצורף כנספה בסוף הספר, הנקרא "תעודת הקובץ לילדי ישראל", שבו שניאור מדבר על קובץ השירים, על מטרתו ועל המצוי בו, הוא אומר: "מחלקת המשחקים היא היחידה שנכתבה 'במחשבה תחילה'" (כלומר בתכנון מוקדם). ועוד הוא אומר שם (עמ' רכב):

מורה פְּרָפְּלִי (=מקביל) עורר אותי לכתוב אותה לפני עשרים ושבע שנה, בערך. בשירים הניתנים במחלקה זו ראיתי להכניס, בקיצור נמרץ ובחרוזים קלים את כל אשר יוכל להיות מועיל לעורר את חושי הילד (כלי זמר, שחוק הצבעים, שחוק המישוש והריחות) ואת זיכרונו, בתוך כדי פגישה ראשונה עם אותיות שבכתב ועל פה (אָלֶף-בֵּית, נקודות, מספרים).

ואומנם בתוך שירי המשחקים יש שיר מספרים אחד – "אחת ושתיים" – שממנו אצא אל שירי המספרים בכללם שאעסוק בהם במאמר.

עוד על שירי מספרים:

שירי המספרים (הנקראים גם שירי ספירה, שירי מתמטיקה, שירי חשבון ועוד), שכולם שירי משחק (Church, 2001), מחולקים אף הם לסוגיהם – לפי מיונים שונים זה מזה:

א. שירים דידקטיים, לימודיים, העוזרים לשנן את המספרים, בהתחלה עד עשר, אחר כך עד 20 וגם עד מאה – ויש להניח שהילד שגִדֵּל בינתיים, כבר תופס את הסדר ללא שינון רב. רוב שירי המשחק הם לגיל הרך ומתמקדים בספרות 1-10. יש הבנויים רק מהקטן לגדול, ויש שמוסיפים להם גם את הספירה לאחור – מהגדול לקטן. שירים מגמתיים אלה נכתבו פעמים רבות בידי יוצר ידוע בשמו, כלומר הם שירים ספרותיים, ונראה זאת גם אצל שניאור. אפשר להזכיר כאן, למשל, גם את "אחת ואחת" של לוי קיפניס (2006, עמ' 130) בספרו **גן גני**,⁸ ולאחר מכן את **ספר המספרים של נפתלי** שכתבה אלונה פרנקל (2017).⁹ כמו כן אציין כמייצג של העת המודרנית העכשווית את הספר **ענת שתיים שלוש** שכתבה רינת הופר (2015) (ואדון בו בקצרה בהמשך).

ב. שירים עממיים שנראים דידקטיים, כביכול בנויים על יסוד הלמידה, אך נכתבו והופצו למעשה לשם השתעשעות, והם קרובים לאי-גיון, למשל "אחת שתיים / ירושלים" – והמשכו עד עשר (אדבר עליו במיוחד בהמשך). השירים העממיים מוסיפים גם פרטים שבתוכם סיפור מעשה או חלק מסיפור מעשה. לעיתים יש רק רמיזה הקשורה לארץ מוצאו של השיר, לתרבותה, להיסטוריה שלה, לחברה וכדומה – כך הוא בשני השירים המוזכרים לעיל, של שניאור והעממי המקביל שיופיע אחריו ("אחת שתיים / ירושלים"), המשלבים אירוע או מקום, יחס רגשי למאורעות ועוד (וראו להלן בניתוחי השירים).

8. הספר התפרסם לראשונה ב-1947.

9. מהדורה ראשונה התפרסמה בשנת 1983.

ג. שירים שאין למספרים שבהם יכולת של קישור למטרת לימוד על הנושא החשובני, למשל "קן לציפור" של חיים נחמן ביאליק (תשכ"א) בספרו **שירים ופזמונות לילדים**; "יש לי קן מגבעולים" של מרים ילן-שטקליס (ח"ת); "לכובע שלי שלוש פינות" (שתורגם מן הגרמנית);¹⁰ או השיר "אחת שתיים שלוש ארבע / מגרמניה היטלר בא" (ובו נעיין בהמשך),¹¹ וכאלה הם גם המשחקים המקבילים שאינם שירים, כמו "אחת שתיים שלוש דג מלוח".

מכיוון שהשיר של שניאור ודבריו בנושא שירי המשחק הם העילה העיקרית למאמר, אציג אותם תחילה וכאמור לעיל אתחיל ממנו את ניתוחי הלשוניים-הסגנוניים, מתוך עיון השוואתי בין השירים.

"אחת ושתיים" (שניאור, תשכ"ד, עמ' ר-רא):

	אחת ושתיים,	אחת ושתיים!	שלוש וארבע
	רומאים מחריבים	חמש ושש!	שבע ושמונה
	העיר ירושלים.	עולה המקדש	ותשע ועשר!
	קול שופר ברמה	בלהבות אש.	לגיבור הראשון
	מריע מלחמה; ¹²	הוי, אָזרו מותניים	ייתן הכתר.
	קדימה, גיבורים,	דלו מים, עוד מים!	הוי, עשן ולהבה
	אחינו, הם קוראים!	היחפז, הָריעו,	ואיבים – רבבה!
	רומאים מחריבים	הלהב השקיעו!	האויב הפילו,
	העיר ירושלים...	עולה המקדש	המקדש הצילו
	אחת ושתיים,	בלהבות אש...	לגיבור הראשון
	אחת ושתיים.	שלוש וארבע	ייתן הכתר...
		חמש ושש.	שבע ושמונה
			ותשע ועשר.

בשיר זה המשורר מדבר על המצור על ירושלים שהתרחש בשנת 70 לספירה. המצור הסתיים בכיבוש בידי האימפריה הרומית. במהלך האירוע שרף הצבא הרומאי את בית המקדש, טבח באוכלוסייה והחריב את העיר.¹³

השיר בנוי משלושה בתים המתחילים כל אחד בשני טורים ראשונים, שבהם מקפְרִים מונים עולים – בראשון זוג מספרים, "אחת ושתיים!", הנאמר פעמיים, בשני הטורים הראשונים, השני מתחיל

10. השיר תורגם מגרמנית לשפות רבות וצורת הכובע בן שלוש הפינות מעידה על כובע אירופי או אמריקני, גם המנגינה גרמנית (ראו <https://www.zemereshet.co.il/song.asp?id=1934>).

11. גרסת סלע (1974).

12. יש בחלק זה אלוזיה לפסוק המקראי: "הִגִּידוּ בִיהוּדָה וּבִירוּשָׁלַם הַשְּׁמִיעוּ וְאָמְרוּ (ו)תִּקְעוּ שׁוֹפָר פְּאָרֶץ קְרָאוּ מְלֵאוֹ וְאָמְרוּ הֶאֱסָפוּ וְנִבְוָאָה אֶל עַרְי הַמְּבַצֵּר (ירמיהו ד 5).

13. הדבר גרם לשקיעת העיר לאחר שנים רבות של שגשוג ופריחה. התנגדות אנשי ירושלים לשלטון הרומי האיצה את המרד של האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל נגד הרומאים. המרד כלל את כל חלקי הארץ וגם מחוצה לה, אך ההתמקדות העיקרית הייתה בירושלים. בתחילה היהודים היו מפולגים וניהלו מאבקים ביניהם. הם התאחדו רק לאחר שהרומאים הטילו מצור על העיר ותקפו אותה, אך בשלב זה של המרד כבר היה מאוחר מדי. תוצאות החורבן היו חמורות בתחומים מגוונים והשפיעו על העם היהודי לטווח ארוך עד ימינו.

"אחת ושתיים, אחת ושתיים! רומאים מחריבים העיר ירושלים"

בארבעה מספרים בשני טוריו הראשונים של הבית: "שלוש וארבע וחמש ושש!", וכך השלישי מתחיל בארבעה מספרים בשני הטורים הפותחים: "שבע ושמונה ותשע ועשר!" אלה המספרים המונים עד עשר שהילדים לומדים במהלך שינון – אך השיר אינו קל, הוא שיר קשה, שיר שמזכיר בלדות של אסון מתקרב ובא – עד שהוא אומנם קורה. יש כאן תיאור ריגושי מאוד, קצבי וחזק, העולה עם עליית המספרים לקראת הסוף הטרגי: בבית הראשון שהוא האקספוזיציה, מוצג המצב שבו הרומאים המחריבים את ירושלים כבר עושים זאת וגורמים את חורבן המקדש העולה באש – אי אפשר למנוע את האסון ואין פה תקווה אמיתית להצלה כלשהי. הגיבור או הגיבורים שהדובר בשיר מבקש למצוא בשם אנשי ירושלים בזמן ההוא שיפילו את האויב ויצילו את המקדש, אינם קיימים ואי אפשר למצואם – הקרב אבוד ואיש לא יקבל את הכתר. יש בשיר ייאוש תהומי, אסון המשתרר על העיר ועל המקדש. הדובר הנסתר בשיר קורא לפעילות ולתקיפות,¹⁴ מנסה להפעיל את הלוחמים, אך למעשה השיר כולו כתוב בצורות לשון סבילות, אין בו באמת פעילות, הכול קורס. היחידים שפועלים הם הרומאים המחריבים את ירושלים.¹⁵

זו הייתה כנראה השקפתו המתודית של שניאור – חומר הלימוד שהתלמיד מקבל בשיר המשחק המייצג את לימוד המספרים הוא ההיסטוריה של העם בדרך אישית ומרגשת יותר, בבלדה, כמו השירים של טשרניחובסקי ולאחר מכן גם של אלטרמן. המשחק בעיני שניאור אינו דווקא לימוד משעשע בלבד, אלא כל לימוד, כשכל סוג בזמנו, בגישה ממיינת: משחק המדבר על בעלי מלאכה יציג את המלאכות, משחק המדבר על שפות יציג את השפות ולכן גם ישעשע וכן הלאה. עיקר המשחק יהיה דווקא היכולת לרקוד אותו ולשיר אותו. ואלו ההוראות ששניאור (תשכ"ד) נותן לביצוע השיר הזה (עמ' רכג-רכד):

גם השיר "אחת ושתיים", דף ר, שנכתב, לכאורה, לשם תרגולת במספרים, יוכל לשמש בתור סיוע למשחקים רבים ולתנועות גוף שונות. בשעת התעמלות וטיולים בשדה, נועצים, למשל, מקל באדמה ועל המקל תולים מנורה דולקת של נייר מגוון [...]. עם התחלת השיר צועדים הנערים בתהלוכה מסודרת לפי הריתמוס והנגינה, וניצבים קוממיות עם גמר הבית הראשון. עם התחלת הבית השני ("שלוש ארבע וחמש ושש") עוברת התהלוכה לצעדים מהירים, המתגברים והולכים עם הבית השלישי [...]. ועם גמר החרוזים האחרונים מתחילה מרוצה של התחרות.

כאן הוא ממשיך ומציע השלמה של השיר עם גיבורים הנלחמים והרוצים לקבל פרס כלשהו על הצטיינותם במלחמה, ואף מציע למורה או המפעיל את המשחק לתת פרס כלשהו, גם אם סמלי.

עד כאן שירו של שניאור. הוא שונה משירי המשחקים שאנחנו מכירים, אם כי הוא מבוסס על תבנית מסוימת, ואולי להפך – ייתכן שהשיר האלמוני שאבחן להלן, שנוצר בתבנית דומה – "אחת שתיים, ירושלים" – העברי והאָרץ־ישָׁאֵלִי במהותו, הושפע משירו של שניאור. אומנם יש שיר הבנוי כמוהו

14. ברמז של האלוזיה המקראית מירמיהו שהובאה בהערה 12 לעיל.

15. יש לציין ששניאור בכל זאת רצה לחשוב חיובי גם על תוצאות המלחמה הזאת ולהשאיר תקווה ולכן כנראה הרבה בהוראות משחק שלו (ראו להלן). חורבן העיר והמקדש הציק לו באמת, והוא שילב אותו כבית גם בשיר המשחק של הא"ב (עמ' קצה): היו לנו עיר ומקדש / קרבו, נשרפו באש; / אך משיח יבנה שניהם: / פא-צדי, קוף-ריש.

בערבית (אציג אותו בהמשך), אך הוא מודרני יחסית וכנראה הושפע מהשיר הארץ-ישראלי העברי.¹⁶ השיר העממי הראשוני הזה שאציג עכשיו על פי ניסוחו של סלע (1974) הוא אותו נוסח של ימי ילדותי וקשור לדור הקמת המדינה. שיר המשך חדש יותר ובוודאי ידוע יותר הוא שירם של אסף ושחם (ח"ת), "שיר משחק".

"אחת, שתיים ירושלים":¹⁷

אחת שתיים
ירושלים
שלוש ארבע
אמריקה
חמש ושש,
אתה טיפש,
שבע שמונה
"תחכמונה"
תשע עשר
"אתה פרופסור"

השיר מורכב מעשרה טורים קצרצרים, כל שני טורים נחרזים בחרוז צמוד. במילות השיר קיימת ספירה המורכבת משני מספרים בכל טור ראשון מהשניים והתוכן נמצא בטור השני. יש פה ניגודיות בתיאורים: אמריקה שבזוג השני של הטורים היא מקום שנחשב לארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות, מדינת העושר שממנה מקבלים באותן שנים תמיכה כלכלית, וכן ביגוד ואוכל הנשלחים בחבילות לארץ ישראל, והיא המטרה הנכספת של ההגעה לעושר, לעומת ירושלים שבשני הטורים הראשונים, משקפת בשירים את ארץ ישראל אז. כנראה חובר בימי הצנע. אמריקה ייצגה אז גם את חבילות הסקריפט – חבילות המזון האמריקניות שנשלחו לקרובים בארץ, מלוות בבגדים.

הטקסט בנוי ממילים הנאמרות או מושרות בלי פעלים והן ברובן שמות שהצטרפו אליהם מילות תוכן. המילה **פרופסור** במקום פרופסור הותאמה לשם החריזה (כך בגרסה הזכורה לי וכך זה גם בשיר שאצל סלע, 1974). מילת **תחכמונה** הותאמה בחרוז הצמוד למילת שמונה. בכל מקרי התיעוד של השיר היא נרשמת בכתב כ"תחכמוני" (כך גם אצל סלע, 1974),¹⁸ ונוצרה כנראה משם בית הספר תחכמוני שנוסד ביפו בשנת תרס"ז, או משם גיבור מקראי.¹⁹ קשה לשער, אך בכל זאת נאמר

16. אומנם ייתכן שיש לו מקור משלו ואינו קשור לשיר העברי. יש אומנם תרגומים רבים של שירי משחק מעברית לערבית. ועיינו אצל אלח'אטר (תשע"ט).

17. השיר אינו מפוסק בגרסת סלע (1974).

18. הוספתי את המילה "תחכמונה" בניקוד בסגול לפי זכרוני.

19. מילת תחכמוני נמצאת כשם פרטי במקרא, כשם גיבור: "אֵלֶּה שְׁמוֹת הַגְּבָרִים אֲשֶׁר לָדָד, יֹשֵׁב בְּשֹׁכֶת, תְּחַקְמָנִי, רֹאשׁ הַשְּׁלִישִׁי הוּא עֲדִינוּ הַעֲצָנוּ, עַל שְׁמֹנֶה מְאוֹת חָלָל בְּפַעַם אֶחָד" (שמ"ב כג 8). יש גם מדרשים ופירושים על כך. בית הספר הראשון בארץ ישראל שנקרא בשם זה היה בעיר יפו. באלול שנת תרס"ז עלה לארץ יוסף הלוי זליגר. קבוצת בעלי בתים ביפו בראשות ר' אברהם שכביץ התרשמו משיטתו הלימודית, וביקשו ממנו לבוא להקים בית ספר בעירם. עם בואו ליפו הוא פרש את שיטת הלימוד שפיתח לפני ועד ההורים. התוכנית התבססה על לימוד תורה ותלמוד ופירושיהם בעברית (ראו יוסף הלוי זליגר, בהכנה).

"אחת ושתיים, אחת ושתיים! רומאים מחריבים העיר ירושלים"

שייתכן שמחבר השיר חשב גם על שם ספרו של המשורר יהודה אלחריזי מימי הביניים, שכתב את ספר תחמוני, שגיבורו אדם נודד בדרכים שמשיג את רצונו בהתחמויות ובסיפורי משל מרתקים.

יש בשיר גם דירוג של תכונות: טיפוש לעומת פרופסור וגם תחמוני, דרגת ביניים בין הטיפוש לפרופסור. אלו מילים המביעות רמת השכלה והן יכולות לשמש מילות גנאי וזלזול או מחמאה. הכינוי "אתה" מייצג כנראה פנייה אל החבר למשחק או פנייה כללית.

כאמור נראה לי שיש כאן גם השפעה של שירו הוותיק של שניאור.

זהו שיר שעשוע שאפשר לנצל אותו כשיר דידקטי לימודי, ההפך ממשנתו של שניאור שחשב שלא צריך לגייס ל"מחלקת המשחקים" דווקא שירי עם משעשעים, וגם באמצעותו נוכל ללמוד וללמד משהו על התרבות היהודית הישראלית בימי הצנע ועל אתרים היסטוריים חשובים כמו בית הספר תחמוני, וגם נלמד ספירה.

שיר מקביל לשיר העברי העממי "אחת שתיים / ירושלים" הנ"ל נמצא בערבית – רשמה אותו ואף תרגמה אותו לעברית הסטודנטית שהזכרתי לעיל בהערה 16, סמאה אלח'אטר, מונחית לעבודת התואר השני ובה היא משווה את שירי המשחק בעברית לשירים מקבילים בערבית:²⁰

אחד ושניים

לילה ועיניים

שלוש ארבע

עף הכובע

חמש ושש

סבתא וסבא

שבע שמונה

אכלה רימונה

תשעה עשרה

צלחת מג'דרה

התבנית אותה התבנית, אך השמות שונים ואינם היררכיים – ובכל זאת יש בהם מתחומי העניין הקרובים לטבע, לעיניים, שיש מהן הרבה אזכורים בספרות הערבית, הכובע, המלבוש והמשפחה – הסבא והסבתא – והמאכלים האהובים והחגיגיים. יפה עשתה המתרגמת ששמרה בתרגום שלה גם על החריזה, כמו בשיר העברי.

לסיום אעסוק בכמה שירים אחרים המייצגים מגוון של שירי ספירה:

אָן דין דינו,

סוף על הקטינו

סוף על הקטי קטו

אליק בליק בום.

אן דן דינו הוא שיר ספירה ותיק שנשאל כלשונו או כמעט כלשונו ממקור של שפה מסוימת. חשבת תחילה שהוא הגיע מהרוסית – כי בספרו של אביהם של שירי המשחק הספרותיים, **שתיים עד חמש**

20. אציג כאן רק את התרגום העברי. הנוסח הערבי והתעתיק מופיעים להלן בנספח.

(צ'וקובסקי, 1985/1929), כללה מרים רות שבחרה את הדוגמות העבריות לשירי המשחקים המופיעים בספר, את השיר הזה. אך בספרו של צ'וקובסקי (1985/1929) אין אפילו רמז לשיר כזה, ומהסטודנטים הרוסיים שלי וגם מאחרים לא שמעתי שמישהו מכיר שיר כזה או דומה לו ברוסית. לפי הערך בוויקיפדיה שהוא טוב מאוד ונכתב כנראה בידי מומחה, מקור המילים במזרח אירופה, שם קיימות גרסאות דומות לשיר. המקור המוצע שם הוא בקרואטית, "En ten tini", ודומה לשיר שאני זוכרת מילדותי. השיר בשפה זו הוא שיר ספירה המשחק בשיבושי מספרים ואונוטופאי.

En ten tini
Sava raka tini
Sava raka tika taka
Bija baja buf
Iz lavora vruća voda
Trif traf truf.

הנוסח העברי מספרו של סלע (1974) הוא בדיוק כנוסח ששרתי ודקלמתי בילדותי, אך הייתה לנו תוספת אחרי ה"בים במ בום" – והיא "שבת שלום!" לאחרים היו תוספות אחרות, למשל "תפוח אדום".

י'ת שתיים שלוש ארבע,
מגרמניה היטלר בא.
חיפשו ולא מצאו
השדים אותו לקחו.

על פי קוכמן (2009), שיר זה היה אחד משירי הרחוב שהושרו בעיקר בפי הילדים במחצית השנייה של שנות השלושים. הגרסאות הידועות לנו נכתבו כנראה בשנים שכבר היה מותר לדבר על היטלר בגלוי ולחשוף את הרגשות כלפיו, כלומר בסוף מלחמת העולם השנייה או אחריה, אולי לקראת קום המדינה.

מקור המנגינה הוא בשיר אנגלי עממי ששימש חומר עזר בלימודי השפה האנגלית בבתי הספר היסודיים בתל-אביב בשנות השלושים ואולי גם לאחר מכן. הטקסט מוכר בשפת המוצא מסביבות 1765. יש לו מספר גרסאות של מנגינות ואף של מילים (קוכמן, שם, כמידע אישי שלו). השיר בנוי משני בתים קצרים, בכל בית שני טורים. המקצב הוא על פי השיר האנגלי הקדום. קיימת חריזה בכל בית בהגיית הצליל האחרון (ארבע / בא, מצאו / לקחו). הנוסח שבעברית נותן לנו נקודת מבט רגשית הקשורה בהיסטוריה היהודית מן הזמן שלא הכול היה ידוע על מעשי הזוועה של היטלר. מהטור האחרון "השדים אותו לקחו" יבין גם מי שאינו ידוע, שיש היסטוריה אכזרית הקשורה בו.

הטור הראשון: הספירה הקצבית בטור הראשון מזמנת סיפור בקצב מהיר, השמטת האות א' במילה "אחת" מעידה על כך, ואף ממריצה את קצב השירה, ההשמטה גם נחוצה למשקל, וכן יש בעברית כבר מהזמן ההוא צירוף כבול של "חת שתיים!" אומנם במשמעות כללית של פקודת זירון.

השיר האחרון שאציג ממנו את הבית האחרון, הוא המודרני ביותר להצגתם של שירי מספרים וללימודם מתוך השתעשעות והומור ורבלי. חברתי לסיים בו כיסוד תפיסתי מהופך מהותי-תוכני לשירתו הוותיקה של שניאור. אומנם הכוונות הבסיסיות של לימוד מתוך שיר ומשחק – שוות.

"אחת ושתיים, אחת ושתיים! רומאים מחריבים העיר ירושלים"

הבית האחרון מתוך ענת שתיים שלוש (הופר, 2015):

עשרה כוכבים בחלון מציצים.
תשעה ארנבים פה ושם מקפצים.
שמונה צדפים, שבעה כובעים,
שישה כדורים בכל הצבעים,
חמישה פרחים, ארבעה דובונים
שלושה חתולים חצי ישנים,
שני גמלים ואימא אחת –
שיודעת לסדר הכול...
... כמעט.

כאמור, זהו הבית האחרון מספר שכתבה הופר (2015), וברור לי שכותרת הספר הושפעה מהשיר העממי שהבאתי לעיל: "אחת שתיים ירושלים", וגם אם לא כך הוא, שהרי יש הרבה שירים שמתחילים באחת שתיים שלוש (למשל של קיפניס: **אחת שתיים שלוש** אני אחשוורוש), הכותרת היא שלכדה קודם כול את תשומת ליבי, וכן השירים – שירי מספרים בתבנית של אחת עד עשר. השיר העשירי חוזר על כל המספרים עד תשע יחד עם השמות הבאים איתם – מהסוף – "עשרה" – עד ההתחלה – "אימא אחת". מובן שיש כאן אלוזיה לביטוי "אימא יש רק אחת" ושעשוע מילים באמצעותו. הספר כתוב בכישרון ובהומור, מצויר בידה של הסופרת שהיא גם ציירת, ונעים מאוד לקריאה וגם מלמד. ההקדשה שלה, שהיא גם מעין מוטו, "לשלושה ילדים ושני חתולים", יכולה להיחשב גם כותרת משנה לספר הזה.

אפשר לכתוב רבות על ספר זה ועל יצירות אחרות של שירי משחק ומספרים – ואין יפה מנושא זה ללימוד מספרים, ומתוך כך ללמוד דברים חשובים אחרים; כל החומר הזה מתאים לכל הגילים של הלומדים, ובמיוחד הוא יפה להוראה לתלמידי חו"ל. ואין לי אלא להסכים למה שכתב שניאור בתחילת דבריו בנספח המופיע בסוף ספרו (שניאור, תשכ"ד, עמ' רכא):

ספר שירים זה על כל שש מחלקותיו לא לגיל ידוע נועד כי אם לכל הגילים. לדרדקי (=תינוקות בארמית), לנער ולתלמיד המבוגר; לעיון האב והמורה. יש כאן חומר שיִרְתִּי רב גוונים בשביל חדר הילדים ובית הספר, חומר קל ובינוני וכבד, למקרא, ללימוד על פֶּה, להקראה ולמשחק. מובן מאליו כי אין כל סכנה אם גיל זה ייכנס לתחומו של גיל אחר. לא כל הילדים שווים בהבנתם ובכישרונותיהם, אבל עצת המורה תוכל פה להועיל תמיד, להעביר בלי מכשולים את הקורא הקטן מן הקל אל הכבד.

ואין כאן מקום להאריך.

רשימת מקורות

אבן-זהר, א' (1970). לבירור מהותה ותפקודה של לשון הספרות היפה בדיגלוסיה. **הספרות, ב(2)**, 302-286.

אלה'אטר, ס' (תשע"ט). **שירים שובבים: לשון, סגנון ופרשנות ב"שירי רחוב" היבט השוואתי עברי-ערבי** (עבודת מוסמך). מכללת לוינסקי לחינוך, תל אביב-יפו.

אסף, א' (כותב מילים) ושחם, י' (מלחין). (ח"ת). שיר משחק. בתוך **שירה עובדת**. אוהזר מתוך http://shira-ovedet.kibbutz.org.il/cgi-webaxy/sal/sal.pl?lang=he&ID=511757_shira&act=show&dbid=shira_shirim&ataid=1256

ביאליק, ח"נ (תשכ"א). **שירים ופזמונות לילדים**. תל-אביב: דביר.

בן שחר, ר' (1990). **סגנון הסיפורת: הלשון, הסגנון ולשון הספרות**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

ברוך, מ' (2001). **ז'אנרים בספרות ילדים לגיל הרך**. ירושלים: המרכז הפדגוגי-טכנולוגי מפ"ט עמל.

הופר, ר' (2015). **ענת שתיים שלש**. אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.

יוסף הלוי זליגר (בהכנה). בתוך **לקסיקון הספרות העברית החדשה**. אוהזר מתוך <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/02828.php>

ילן-שטקליס, מ' (ח"ת). **יש לי קן מגבעולים**. אוהזר מתוך

<http://apps.beitberl.ac.il/almog/attachments/cf5d6f70-808c-4957-8391-2032e833ed8b.htm>

נוחי, א' (2018). **עיון לשוני וסגנוני בשירי המשחק של זלמן שניאור** (עבודת סמינריון). מכללת לוינסקי לחינוך, תל אביב-יפו.

סלע, א' (1974). **ילדות קלה: שירי ילדים, שירי עם ושירי רחוב**. גבעתיים: מסדה.

פרוכטמן, מ' (תש"ן). **לשונה של ספרות: עיוני סגנון ותחביר בספרות העברית**. אבן יהודה: רכס.

פרנקל, א' (2017). **ספר המספרים של נפתלי** (מהדורה מחודשת). חבל מודיעין: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.

צ'וקובסקי, ק' (1985). **משתיים עד חמש: ההתפתחות הלשונית של הילדים** (ד' קרול, מתרגמת). תל-אביב: ספרית פועלים. (המקור פורסם ב-1929)

קוכמן, מ' (2009). **חת שתיים שלוש ארבע**. **זמרשת**. אוהזר מתוך <https://www.zemereshet.co.il/song.asp?id=2100>

קיפניס, ל' (2006). **גן גני: ספר לאם ולילד**. תל-אביב: פרחי דקל בע"מ.

שביט, ז' (1996). **מעשה ילדות: מבוא לפואטיקה של ספרות ילדים**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

שליזינגר, י' (בהתקנה). **סוגל סגנוני**. בתוך **לקסיקון ישראל למונחי טקסט, עריכה, שיה וסגנון**. אוהזר מתוך http://assif-pub.blogspot.com/2016/09/blog-post_17.html

שניאור, ז' (1958). **אנשי שקלוב**. תל-אביב: דביר.

שניאור, ז' (תשכ"ד). **ילידי ישראל**. תל-אביב: דביר.

Brodsky, W., & Sulkin, I. (2011). Handclapping songs: A spontaneous platform for child development among 5-10 year-old children. *Early Child Development and Care*, 181(8), 1111-1136.

Church, E. B. (2001). The math in music and movement. *Early Childhood Today*, 15(4), 38-43.

Enkvist, N. E. (1964). On defining style. In N. E. Enkvist, J. Spencer, & M. Gregory (Eds.), *Linguistics and style* (pp. 1-56). London: Oxford University Press.

Fruchtman, M. (2013). Children's literature. In *Encyclopedia of Hebrew language and linguistics* (Vol. I, pp. 422-425). Leiden: Brill.

"אחת ושתיים, אחת ושתיים! רומאים מחריבים העיר ירושלים"

נספח

מתוך עבודת הגמר העוסקת בשירי רחוב ומשחק עבריים וערביים. ראו:

אלח'אטר, ס' (תשע"ט). **שירים שובבים: לשון, סגנון ופרשנות ב"שירי רחוב" היבט השוואתי עברי-ערבי** (עבודת מוסמך). מכללת לוינסקי לחינוך, תל אביב-יפו (מנחה: פרופ' מאיה פרוכטמן), עמ' 25-26.

ואחד תנין

אחד ושניים	ואחד תנין	واحد اتنين
לילה ועיניים	יא ליל יא עין	يا ليلي يا عين
שלוש ארבע	תלאתה ארבעה	ثلاثة أربعة
עף הכובע	טארת קובעה	طارت قبعة
חמש ושש	ח'מסה סיתה	خمسة ستة
סבתא וסבא	סידי וסייתי	سيدي ستي
שבע שמונה	סבעה תמאניה	سبعة ثمانية
אכלה רימונה	אקלת רומאנה	اكلت رمانة
תשעה עשרה	תסעה עשרה	تسعة عشرة
צלחת מג'דרה	סחן מג'דרה	صحن امجدرة